

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

SEVİNC KƏRİM QIZI ƏLİYEVƏ

**HEYVANLAR HAQQINDA NAĞILLAR VƏ TƏMSİLLƏR
(AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ VƏ YAZILI ƏDƏBİYYATININ
NÜMUNƏLƏRİ ƏSASINDA)**

5719.01 - Folklorşünaslıq

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI-2017

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutunun “Folklor və yazılı ədəbiyyat” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Kamran İmran oğlu Əliyev
Əməkdar Elm Xadimi,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponetlər:

Ramazan Oruc oğlu Qafarlı
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məhərrəm Paşa oğlu Qasımlı
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı müəssisə:

Bakı Dövlət Universitetinin “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” kafedrası

Müdafiə “27” 04 2017 –ci il tarixində saat ____ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 01.201 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Aftoreferat “ ” 2017-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının Elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent:

Afaq Xürrəm qızı Ramazanova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan folklorşünaslığında nağılların və eyni zamanda onun digər növlərinin, xüsusən də sehrli və məişət nağıllarının tədqiq olunmasına baxmayaraq, heyvanlar haqqında nağıllar ayrıca monoqrafik planda indiyə qədər araşdırma predmeti olmamışdır. Heyvanlar haqqında nağılların təsnifatı, strukturu, obrazlar sistemi, funksiyası və poetikası da kifayət qədər öyrənilməyən mövzular arasındadır. Eləcə də alleqorik və uşaq nağıllarının Azərbaycan nağılları sırasında sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsinə hələ də ehtiyac duyulmaqdadır. Mifoloji zamanın demifləşməsi, mifoloji sakrallığın əyləncə və didaktikaya çevrilməsi, mifoloji etiologiyanın gülüşə və fantastikaya dönüşməsi nəticəsində yaranan heyvanlar haqqında nağıllar yenə də heyvanlardan bəhs edən apoloqlara, pırıçalara təsir etdiyi kimi, təmsil janrının da mövzu qaynağı olmuşdur.

Azərbaycan ədəbi-elmi fikrində nağıllar və təmsillər məqalə, dərslik və ya tədqiqat işinin bir hissəsi kimi ayrı-ayrılıqda bir çox alimlər tərəfindən tədqiq olunsada, onların qarşılıqlı təsiri, müqayisəsi, semantikasi və funksiyası yazılı ədəbiyyat və folklor baxımından araşdırılmamışdır. Ona görə də “Heyvanlar haqqında nağıllar və təmsillər (Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatının nümunələri əsasında)” mövzusu araşdırma predmetinə çevrilmiş, hər iki janrın özünəməxsusluğu empirik faktlarla dəstəklənmiş və sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir. Bu mövzunun öyrənilməsi böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Əlbəttə, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim janrlarından biri olduğuna baxmayaraq, bu gün nağıla münasibət dəyişdiyindən, nağıl söyləyicilərinin azaldığı müşahidə olunur. Eyni ilə təmsil yaradıcılığı da zəifləmə dönməyə yaşayır. Yenidən heyvanlar haqqında nağıllara, təmsillərə qayıtmaq, onların qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi və tədqiq edilməsi, təbii ki, mövzunun təbiəti ilə bağlı olub aktuallığını şərtləndirən əsas amillərdən biridir.

Folklorun ən qədim janrlarından biri olan heyvanlar haqqında nağıllar, çox təəssüf ki, vaxtında toplanıb nəşr edilməmişdir. Eyni ilə folklor və yazılı ədəbiyyatın qovşağında yaranan pırıçalar, apoloqlar da yetərinə öyrənilməmişdir. Əslində, folklorun heyvanlardan, canlı və cansız aləmdən bəhs edən mətnləri haqqında folklorşünaslıqda ciddi araşdırma aparılmamışdır. Qaynağını şifahi xalq ədəbiyyatından alan təmsillər yazılı ədəbiyyatın nümunəsi kimi, heyvanlar haqqında nağıllarla qarşılıqlı şəkildə tədqiq edilməmişdir. Təmsillərin başlıca xüsusiyyətləri olan alleqoriya, simvol, həmçinin təşbeh, istiarə, epitet, bədii dil, lakoniklik kimi bir çox

ifadə və təsvir vasitələri də kifayət qədər öyrənilməmişdir. O da məlumdur ki, təmsillərdə heyvanların və digər canlıların dili ilə cəmiyyətin eybəcərlikləri, qüsurları göstərilir. Bəlkə də, bu qədər didaktik, düşündürücü və güldürücü bir tərzdə həqiqətləri bizlərə göstərdiyinə görə ki, xalq arasında məşhur olan heyvanlar haqqında miflər, nağıllar şairlərin, filosofların diqqətini çox əvvəllərdən çəkmişdir. Şairlər də öz əlavələrini, fikirlərini təmsillərə qatmışdılar. Ezopdan, Lafontendən, N.Gəncəvidən, M.Füzulidən, Q.Zakirdən, A.Səhhətdən, A.Dmitrievdən, İ.Krılovdan başlayaraq yazılı ədəbiyyata keçən bir çox nağıllar təmsilləşərək xalq arasında məşhur olmuşdur. Yazılı ədəbiyyatda təmsil janrı az öyrənilsə də, onun şifahi xalq ədəbiyyatında heyvanlar haqqında nağıllarla oxşar və fərqli cəhətləri, ədəbi-estetik və poetik səbəbləri tədqiqat predmeti olmamışdır. Mövzunun aktuallığı da bütün bu faktlarla şərtlənir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin obyektini müxtəlif illərdə toplanıb nəşr olunmuş heyvanlar haqqında nağıllarla X.Şirvanidən, N.Gəncəvidən günümüzə qədər yazılan və çap olunan təmsil yaradıcılığı təşkil edir. Bundan başqa, yeri gəldikcə, lətifələr, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, Lafontenin, Kırılovun təmsilləri də müqayisəyə çəkilir.

Tədqiqatın əsas predmetini isə şifahi və yazılı ədəbiyyatda heyvanların dili və hərəkətləri ilə insan cəmiyyətindəki əxlaq və davranış nöqsanlarını göstərən və qüsurları tənqid edən nağıllarla təmsillərin qarşılıqlı münasibəti, özünəməxsusluqları, oxşar və fərqli cəhətləri ilə yanaşı, obrazlar dünyası müəyyənləşdirir.

Dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi heyvanlar haqqında nağıllarla təmsillərin yaranma, formalaşma, təkmilləşmə prosesini, janr özünəməxsusluğunu folklor və yazılı ədəbiyyat müstəvisində öyrənmək, şifahilik və yazı xüsusiyyətinin bütün tərəflərini faktik materiallarla açmaqdır. Təmsillərin bütün hallarda folklor mənşəli olduğunu tədqiq etməkdir. Bu məqsəddən irəli gələn konkret vəzifələr isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- heyvanlar haqqında nağılların və təmsillərin təşəkkülünü, yaranmasını, inkişafını öyrənmək;
- heyvanlar haqqında nağılların heyvanlar haqqında miflərlə əlaqəsini və miflərin nağıl janrının tələblərinə uyğun şəkildə yenidən formalaşmasını araşdırmaq, həm birbaşa mifik hekayələrin, həm də heyvanlar haqqında nağılların təmsillərdə reallaşma formasını öyrənmək;
- təmsil janrının formalaşmasında folklorla bərabər, yazılı ədəbiyyatın janrları olan apoloq və pritçaların yerini

müəyyənləşdirmək, təmsillərin onlardan fərqləndirən əsas cəhətlərini incələmək;

- heyvanlar haqqında nağıllarla təmsillərin müştərək cəhətlərini tədqiq etmək, bunların ədəbi, tarixi, sosial səbəblərini göstərmək;
- hər iki janrın fərqli tərəfləri ilə bərabər, özünəməxsus cəhətlərini də araşdırmaq;
- alleqoriya və simvolun təmsillərin iki əsas keyfiyyəti olduğunu üzə çıxarmaq, nağıllarda az olmasının və funksiyasının səbəblərini açmaq;
- heyvanlar haqqında nağıllardan, geniş mənada, şifahi xalq ədəbiyyatından təmsillərə keçən motivləri və süjet xəttini tədqiq etmək;
- heyvanlar haqqında nağıllarla təmsillərdə obrazlar və obrazlılıq məsələsinə aydınlıq gətirmək;
- stabil və dəyişkən obrazların heyvanlar haqqında nağıllarda və təmsillərdə işlənmə dərəcəsini, funksiyasını aydınlaşdırmaq.

Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqat işində qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq nəzəri-metodoloji baza kimi dünya folklorşünaslığının nailiyyətlərindən biri olan və müasir folklor elmində daha çox tətbiq edilən tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir.

İşin elmi yeniliyi. Heyvanlar haqqında nağıllarla təmsillərin qarşılıqlı əlaqəsi və birinin digərinin qaynağı olması, birinin digərindən təsirlənməsi məsələsi Azərbaycan folklorşünaslığında ayrıca tədqiq edilmədiyindən, “Heyvanlar haqqında nağıllar və təmsillər (Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatının nümunələri əsasında)” mövzusu şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı ədəbiyyat münasibətinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Hər iki janrın əsas xüsusiyyətlərinin aşkarlanması, oxşar və fərqli cəhətlərinin şifahilik və yazı mədəniyyəti baxımından üzə çıxarılıb qiymətləndirilməsi dissertasiya işinin başlıca elmi yeniliyidir. Təmsillərin alleqoriklik, obrazlılıq, simvol kimi mühüm məsələlərinin geniş planda öyrənilməsi, xüsusən alleqoriya və simvolların təmsilləri fərqləndirən əsas cəhət kimi diqqət mərkəzində saxlanması tədqiqatın elmi yeniliyinə daxildir.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq heyvanlar haqqında miflərin obraz və qəhrəmanlarının heyvanlar haqqında nağıllara və təmsillərə transformasiyası geniş müstəvidə müqayisə və təhlil olunmuşdur. Heyvan obrazları fonunda insan cəmiyyətində baş verən naqisliklərin göstərilməsi, didaktik, əxlaqi məsələlərin önə çəkilməsi, nağıl və təmsil janrının tələbləri

baxımından araşdırmaya cəlb edilməsi də dissertasiyanın yeniliklərinə aiddir.

Azərbaycan ədəbiyyatında xronoloji baxımdan XII əsrdən başlayaraq müasir dövrə qədər uzun bir zaman içində yaranan təmsillərin əsas mövzusunun, motivlərinin, obrazlar sisteminin heyvanlar haqqında nağıllardan qaynaqlandığını faktiki materiallarla göstərmək də əsas yeniliklərə daxildir. Nağıl, təmsil, apoloq, pritça kimi janrların heyvanlar haqqında miflərdən bəhrələndiyi, hər birinin uyğun janrın tələbinə görə biçimləndiyi məsələsi də araşdırıldığından iş elmi cəhətdən yenidir. Nəhayət, mövzunun əsas elmi yeniliyi bir də heyvanlar haqqında nağıllarla təmsillərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsinin elmi predmet kimi hərtərəfli şəkildə qoyulması, oxşar və fərqli cəhətlərin izah edilməsi şifahi və yazılı ədəbiyyat əlaqəsinin özünəməxsusluğu ilə bağlıdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. “Heyvanlar haqqında nağıllar və təmsillər (Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatının nümunələri əsasında)” adlı dissertasiya işi müasir folklorşünaslığın elmi-nəzəri bazası əsasında hazırlandığından aparılan elmi araşdırmalar, əldə edilən nəticələr və ümumiləşdirmələr göstərir ki, bu tədqiqat işi gələcəkdə Azərbaycan folklorunun yazılı ədəbiyyatla qarşılıqlı əlaqəsinin yeni bir müstəvidə öyrənilməsinə əsas verir. Bu baxımdan janrlararası əlaqənin tədqiqində, müqayisəsində bu işdən faydalanmaq olar. Bundan başqa, dissertasiyanın ayrı-ayrı müddəələrindən, nəzəri ümumiləşdirmələrindən mühazirələrdə, seminarlarda qaynaq kimi də istifadə etmək olar. Həmçinin dissertasiyada irəli sürülmüş fikir və mülahizələrdən ali məktəblərin filologiya fakültələrinin müvafiq kurslarında, bakalavr və magistratura dərslərində əlavə vasitə, yardımçı dərş vəsaiti kimi faydalanmaq mümkündür.

İşin aprobasiyası. “Heyvanlar haqqında nağıllar və təmsillər (Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatının nümunələri əsasında)” adlı filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası AMEA Folklor İnstitutunun Elmi Şurasının 29 dekabr 2011-ci il 8 sayılı iclas-protokolunun qərarı ilə təsdiq edilmiş, mövzu “Folklor və yazılı ədəbiyyat” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işi ilə bağlı məqalələr bir çox elmi toplularda, respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi konfransların materiallarında dərc olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” bölümündə mövzunun aktuallığı, tədqiqat işinin obyektı və predmeti, metodoloji əsasları, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, aprobasiya və quruluşundan bəhs olunur.

Dissertasiyanın **birinci fəslı** “**Heyvanlar haqqında nağıllarla təmsillərin tədqiqi və mənşəyi məsələsi**” adlanır. Burada nəzərdə tutulan məsələlər dörd yarımfəsildə təhlil edilir. Belə ki, bu fəslin “**Heyvanlar haqqında nağılların toplanması və tədqiqinə dair**” adlı **birinci yarımfəsli**ndə Azərbaycan folklorunda az araşdırılmış heyvanlar haqqında nağılların tədqiqi, mənşəyi məsələsi öyrənilmişdir. Vurgulanmışdır ki, Azərbaycanın şimal hissəsinin Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra, XIX əsrin ikinci yarısında nağıllar toplanmağa başladı. Heyvanlar haqqında nağılların ilk toplanıb nəşr edilməsi SMOMPK toplusunun 1890-cı ildə dərc edilmiş 9-cu buraxılışında A.Zaxarovun “Zaqafqaziya da xalq təhsili” adlı məqaləsində verdiyi “Qarı və pişik”, “Şah xoruz”, “Xoruz və padşah” nağıllarıdır.¹ Əsasən XX əsrin 30-cu illərində həyata keçirilən heyvanlar haqqında nağılların toplanması və nəşrindəki bəzi xətalər, məsələn, onların sehrli nağıllarla, heyvanlar haqqında miflərlə qarışdırılması və s. olsa da, tədqiq tarixi daha acınacaqlı haldadır. Xüsusən simvol və alleqoriya kimi məsələlər, hətta alleqorik nağıllar probleminin nə dərəcədə doğru olub-olmadığı və s. tədqiq olunması vacib məsələlərdən yalnız bir qismidir. Doğrudur, toplama və nəşr işini də tam qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Ona görə də heyvanlar haqqında nağılların həm yenidən toplanması, həm də araşdırılması zəruri məsələlərdən biridir. Hər halda heyvanlar haqqında nağılların uşaq nağılları və alleqorik nağıllarla münasibəti, fərqli və oxşar cəhətləri kimi problem məsələlər də bu mövzunun yaxşı araşdırılmadığından xəbər verir.

Beynəlxalq kataloqlarda heyvanlar haqqında nağılların növləri müəyyən edildiyi halda, Azərbaycanda heyvanlar haqqında nağılların həm mənşəyi, həm də strukturu yetərinə öyrənilməmişdir. Nağılların təsnifatından danışıarkən folklorşünaslar, əsasən, aşağıdakı nağıl tiplərini vermişdirlər:

1) Heyvanlar haqqında nağıllar:

¹ Захаров А. Народное образование у татар Закавказия // СМОМПК, IX выпуск, 1890 год, II отделение, с.7-51 (Личный архив Рза Халилова)

- a) İlk təsəvvürləri və totemist görüşləri əks etdirən nağıllar.
- b) Alleqorik nağıllar.
- 2) Sehrli nağıllar.
- 3) Məişət nağılları.
- 4) Uşaq nağılları¹.

Bu yarımfəsildə heyvanlar haqqında nağılların miflərdən yaranması məsələsinə də toxunulmuşdur. Heyvanlar haqqında miflərin etoloji funksiyasının və sakrallığının zamanla itməsi nəticəsində şifahi ənənədə əyləndirmək və nəsihət vermək xüsusiyyəti ilə seçilən yeni bir janr - heyvanlar haqqında nağıllar yarandı. E.A.Meletinskinin də dediyi kimi, yaradılış, yəni hər şeyin yaranma səbəbinin gizli olduğu, heyvanların danışdıqları, “insan olduqları” mifik zaman və məkan öz yerini heyvanların bu və ya digər əlamətlərinin qabardıldığı “adi nağıl zamanı”na vermiş oldu. Yəni heyvanlar haqqında nağılların yaranması mifik zamanın demifləşməsi ilə xarakterizə edilir. Nağıl zamanının fəaliyyətə başlaması ilə etiologiya tamamilə silinib getmir, o, sadəcə olaraq, təhkiyənin məqsədi olmaqdan kənara çıxır².

Heyvanlar haqqında miflərin zamanla həm heyvanlar haqqında nağıllara, həm apoloqlara, həm də pritçalara çevrilməsi problemi də dissertasiyada ayrıca araşdırılmışdır. Belə ki, alleqorik-didaktik məzmunlu apoloq şifahi xalq ədəbiyyatından qaynaqlansa da, artıq yazılı ədəbiyyatın janrıdır. Heyvanlar haqqında miflərin eposlaşmış variantı olan apoloq Şərq xalqlarında şifahi formadan yazılı ədəbiyyata keçərək kitablaşmışdır. Eyni ilə pritçalar da çox qısa məzmunlu didaktik əsərlər olub şifahiliyini qorusa da, yazılı ədəbiyyatın bir növünə çevrilmişdir. Heyvanlar haqqında nağılların özünəməxsusluğundan danışarkən N.Seyidov qeyd edir ki, “insanlara məxsus keyfiyyətlər (danışmaq, fikir yürütmək, hərislik, acgözlük, yaltaqlıq və s.) heyvanların üzərinə köçürülməklə geniş bədii təsvir vasitələri yaradılır. Bizcə, o, bir sıra başqa səbəblərlə yanaşı, həm də nağılın maraqlı olmasına, ona müəyyən məna verilməsinə və bədiiyi artırmağa xidmət edir. Həmin nağıllarda iştirak edən heyvanlar iş və hərəkətlərinə görə iki şəkildə nəzərə çatdırılır. Birinci halda, insanlara xas olan cəhətlərin heyvanlarda təzahür etməsidirsə, ikinci halda, hər heyvanın

¹ Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı (Orta əsr və yeni dövr folklor yaradıcılığı): Ali məktəblər üçün dərslik. II hissə. Bakı: Elm, 2006, s.315

² Мелетинский Е. М. Миф и сказка. // Фольклор и этнография. Ленинград: Наука, 1970, с.139-149

ayrılıqda özünə aid olan xüsusiyyətləridir ki, bir heyvanda olan xarakter, cəhət başqalarında yoxdur. Bütün bunlar ilk baxışda ağılasığmaz bir əfsanə kimi nəzərə çarpır. Lakin hər heyvanın danışıqı, hərəkəti, xarakteri nağılıcı tərəfindən elə məharətlə təsvir edilir ki, bunlar əfsanəlikdən çıxır”¹. Arxaik mif dünyasından tam qopa bilməyən heyvanlar haqqında klassik nağıllarda personajlar həm heyvani, həm də insani keyfiyyətlər daşıyırlar.

Sovet dövrü araşdırmalarında bir-iki istisna halları, məsələn, V.Proppun araşdırmalarını nəzərə almasaq, tədqiqatçılar heyvanlar haqqında nağıllarda ictimai satira, ifşaedici gülüş ünsürləri görmüşdülər. Sınıf mübarizə müstəvisi üzərinə gətirilən bu tezis doğru olmadığı Baxtinin, Proppun, Kostyuxinin əsərlərindən də görünür. M.Kazımoğlu həmin fikirlərə münasibətini bildirərək yazır ki, “heyvanlar haqqında nağıllarda gülüşün mahiyyəti araşdırılarkən mübahisə doğuran cəhətlərdən başlıcası sosial satira məsələsi ilə bağlıdır. Bir çox folklorşünaslar belə hesab edirlər ki, heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllarda heyvanlar bir bəhanədir və müxtəlif heyvan surətləri vasitəsilə insanlar təsvir olunur. Heyvanlar haqqında nağılları təmsil və alleqoriya kimi qiymətləndirən folklorşünaslar bu nağıllarda müxtəlif heyvanların davranışlarını ictimai həyatın ayrı-ayrı lövhələrinin ifadəsi kimi qəbul edir, güclünün gücsüzə münasibətində əzən və əzilən təbəqələrin mövqeyini axtarırlar. Heyvanlar haqqında nağıllarda sosial həyatın qabarıq ifadəsini axtaran folklorşünaslar bu nağılların komikliyinə də sosial ədalətsizliyi tənqid və ifşa etməyin bir vasitəsi kimi baxırlar. Əlbəttə, sosial məzmun ifadə etməkdə, satirik mahiyyət daşımaqda pis olacaq bir şey yoxdur. Amma burası da var ki, sosial məzmun, satirik mahiyyət axtarıla-axtarıla heyvanlar aləmindən bəhs edən nağılların ən ilkin, ən səciyyəvi xüsusiyyətləri diqqətdən kənar qalır. Bu xüsusiyyətlər isə, ilk növbədə, ondan ibarətdir ki, heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllarda insan kimi danışmaq heyvanları heç də insanlarla eyniləşdirmir, heyvanların hərəkətlərində yalnız ictimai münasibətlər əks olunduğunu iddia etməyə əsas vermir. Bu nağıllarda canavar, keçə, tülkü, dəvə, aslan və s. insana xas əlamətlərlə çıxış etməsi əski çağlardan gələn məlum ibtidai təsəvvürlərin məhsuludur: insan özünü

¹ Seyidov N. Azərbaycan nağıllarının bədii xüsusiyyətlərinə dair bəzi qeydlər. // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, II kitab. Bakı: Azərb.EA. nəş., 1966, s. 31

təbiətdən ayırmır, təbiət, o cümlədən heyvanlar insana xas əlamətlərlə çıxış edən varlıq kimi dərk olunur”¹.

Birinci fəslin ikinci yarımfəslı “Təmsil janrının yaranması, yayılması və inkişafı məsələləri” adlanır. Burada təmsilin həm Şərq, həm də Qərb ədəbiyyatında, həm romantik, həm də müasir realist bədii nümunələrdə, həm ən qədim dövrlərdə, həm də müasir dövrdə mövcud olan ciddi, kəskin, fəal və böyük ictimai-əxlaqi təsirə malik ədəbi forma olduğu qeyd edilir. Bir janr kimi ictimai-siyasi zərurətdən meydana gələn təmsil epik növün həcmcə kiçik, ancaq dərin məna ifadə edən qədim janrlarından biridir. Təmsillərin mövzusunu heyvanlar haqqında nağıllara yaxınlaşdıran, hətta bəzən eyniləşdirən cəhətlərə sadəlik, xarakterlərin birmənəliyi, yığcamlıq, az sözlə dərin fikir ifadə etmək və s. göstərə bilərik. Təmsillərin və heyvanlar haqqında nağılların obrazları elə heyvan və ya bitkilərdir ki, oxucu və ya dinləyici, sadəcə, adın çəkilməsi ilə mövzunun nədən bəhs ediləcəyini anlamış olur. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, yazılı ədəbiyyatda təmsillərin qəhrəmanları hər zaman heyvanlar və ya bitkilər olmur, onların qəhrəmanları mifoloji varlıqlar olduğu kimi, insanlar və onların orqanları: baş, ürək, bədən, əl və ayaqlar da ola bilər. Bunu qədim şumer, yunan və hind təmsilləri də sübut edir.

Təmsillərin yaranması heyvanlar haqqında miflərə və daha sonra heyvanlar haqqında nağıllara bağlansa da, yazılı ədəbiyyatın inkişafı ilə yeni məna və məzmun qazanmışdır. Təmsillərin satirik, komik və hətta lirik məzmun qazanması da, heç şübhəsiz, yazılı ədəbi janrların təsiri ilə olmuşdur.

Təmsillərin mənşəyi haqqında ilk konsepsiya Qrimm qardaşlarına aiddir. Qrimm qardaşlarının nəzəriyyəsinə görə heyvanlar haqqında miflər təmsillərin həm yaranmasında, həm də məzmunlarının bir-birinə yaxın olmasında aparıcı olmuşdur. Y.Qrimmə görə təmsil ilkin ədəbi nümunə deyil, əksinə o, heyvanlardan bəhs edən sonuncu inkişaf modelidir. Belə ki, mif, heyvanlar haqqında nağıl və təmsil üçlüyündə təmsil ilk olmadığı kimi, oradakı motiv və məzmunlar da orijinal deyil, əxz olunmuşlardır.

Təmsillərin mənşəyi haqqında başqa bir nəzəriyyəyə görə bu ədəbi nümunələr insanların ictimai-siyasi məsələlərə rəasional baxışları nəticəsində yaranmışdır. Bu ikinci konsepsiyanın qurucusu S. Lessinq

¹ Kazımoğlu M. Gülüşün arxaik kökləri. Bakı: Elm, 2005, s. 41

olmuşdur¹. S. Lessinqə görə təmsillər didaktik əhəmiyyətli həqiqətləri isbat etmək üçün yazılır.

Bu yarımfəsildə təmsil janrının inkişafında alleqoriya və simvolun roluna da aydınlıq gətirilmiş, təmsilin dünya ədəbiyyatında yeri məsələsi açıqlanmışdır. Bu yarımfəsildə həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatında təmsil janrının XII əsrdən yaranması tədqiq edilmiş və onun keçdiyi yola, mövzu rəngarəngliyinə nəzər salınmış, bugünkü vəziyyəti və elmi cəhətdən öyrənilməsi məsələlərinə də toxunulmuşdur. Müstəqillik dövründə də müxtəlif məzmunlu təmsillər yazıldığına baxmayaraq, bu, janrın inkişafından söz açmağa əsas vermir. Ümumi ədəbi prosesdə təmsillərin çəkisinin çox az olduğunu xüsusi vurğulamaq lazımdır. Ancaq Mərkəz Qacar, Sədi Fətəlizadə və digərlərinin yaradıcılığında təmsil aparıcı janrdır. Onların əsərlərində insan eybəcərliklərinin ön plana çəkilməsi, yalanın, rüşvətin, özbaşınalığın baş alıb getməsi daha çox işlənmiş mövzulardandır.

Birinci fəslin üçüncü yarımfəsli “Folklor və yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsində heyvanlar haqqında nağıllarla təmsillər” adlanır. Adından da görüldüyü kimi, bu yarımfəsildə heyvanlar haqqında nağıllarla təmsillər folklor və yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsində araşdırılmışdır. Çünki yazılı ədəbiyyat folklorun min illər boyu işləyib hazırladığı formaları, süjetləri, təsvir vasitələrini, poetik fiqurları, sadəcə, almaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda şifahi xalq ədəbiyyatının poetikasını yaradıcı şəkildə mənimsəmişdir. Təmsildə bəzən ən ciddi məsələlər də komik planda təqdim edilməklə, insanın hər şeyə, hətta ölümə də gülərək baxmasıyla psixoloji bir rahatlıq əldə edilir, ölüm faciəvilikdən çıxaraq təbiətin adi bir hadisəsinə çevrilir. Bu xüsusiyyətin özü heyvanlar haqqında nağıllardan təmsillərə keçmişdir. Məsələn, “Ayı və tülkü” nağılında kütbeyni ayının ölümü faciəvilik deyil, gülüş doğurur². Təmsillərdə də bir-birini kələkbaz tülkünün hiyləsi ilə öldürən heyvanlar gülüş obyektinə çevrilir. Təmsil janrı həm mövzusunu, həm də formasını heyvanlar haqqında nağıllardan, əfsanələrdən, lətifələrdən, dini məzmunlu hekayələrdən, miflərdən alaraq təkmilləşdirmiş, inkişaf etdirmişdir. M.Arifin də yazdığı kimi: “Şərq xalqlarının ədəbiyyatı təmsillərlə zəngindir. Təmsil Azərbaycan ədəbiyyatında da qədim və çox yayılmış ədəbi növlərdəndir. Şərqi məşhur “Kəlilə və Dimnə” kitabı, Mövlanə Cəlaləddin Rumi və Sədi Şirazi kimi təmsil yazan sənətkarların əsərləri

¹ Гаспаров М. Л. Античная литературная басня. Москва: Наука, 1971, с. 231-232

² Pirsultanlı S. Azərbaycan ağız ədəbiyyatında təmsillər. Bakı: Azərneşr, 2012, s. 11

bizə yaxşı məlumdur. Nizami Gəncəvinin əsərlərində də biz təmsil növünə rast gəlirik. Azərbaycan xalq nağılları, həkimanə məsəl və atalar sözləri əsasında bu ədəbi növ çoxdan inkişaf etmiş və müvəffəqiyyətli nümunələr yaratmışdır”¹. Bu deyilənləri K.Əliyev aşağıdakı kimi səciyyələndirərək yazır ki, “folkloru tədqiq etmək, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə dair fikir söyləmək klassik irsin, zəngin ənənənin öyrənilməsi deməkdir. Bu öyrənilmə müxtəlif mövzular, problemlər, metodlar, formalarla mümkün olduğu kimi, onun təsirləri də səviyyə etibarilə cürbəcür ola bilər. Ona görə də hər hansı xalqın mənsub olduğu folklorla diqqətlə yanaşmaq, bu sahədəki axtarışları düzgün istiqamətləndirmək, elmi nəticələrə obyektivlik xarakteri vermək mühüm vəzifədir”². K.Əliyevin təfsirindən o da aydın olur ki, folklorla yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi çox qədimlərə söykənməklə bərabər, həm də zərurətdən doğmuşdur.

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri içində mühüm yer tutan heyvanlar haqqında nağıllar yazılı ədəbiyyatda təmsil janrına çevrildikdən sonra uzun və mürəkkəb bir yol keçərək bu günə qədər gəlib çatmışdır. Heyvanlar haqqında nağıllardan fərqli olaraq, təmsillərdə obyektiv reallıq şairin fərdi sənətkar dünyasından keçərək təqdim olunur, həyat həqiqətlərinin əks etdirilməsi şairin daxili aləminin köməyi ilə baş verir. Təmsillərdə obyektiv reallıq heç vaxt, sadəcə olaraq, əks etdirilmir, o, arzu edilən, görülmək istənilən formada təqdim edilir. Çünki çox vaxt səhv olaraq təmsilləri insanlara öyüd-nəsihət verən, onları mübarizədən çəkirdən janr kimi də başa düşürlər. Əslində, şair öyüd-nəsihət verməklə insanları mübarizədən, cəmiyyətin həyatında aktiv rol oynamaqdan uzaqlaşdırmır, əksinə onları cəmiyyətdə baş verənlərə qarşı münasibət bildirməyə və mübarizə aparmağa səsleyir.

“Şifahi xalq ədəbiyyatı təmsillərin qaynağı kimi” adlanan **birinci fəslin dördüncü yarım fəslində** isə hər iki janrı birləşdirən bir çox məqamlardan söz açılır. Belə ki, heyvanlar haqqında nağılların təhlili, araşdırılması göstərir ki, nağıllar heyvanların əyləncəli, maraqlı əhvalatları, fəaliyyətləri olmayıb, həm də dərin sosial mənası olan təkhiyə formasıdır. Ona görə də həm vəhşi, həm də ev heyvanlarının obrazları canlı şəkildə insanların xarakterlərini əks etdirir, mənfi və müsbət hərəkətləri təqdir və tənqid edir, əxlaq və gülüş kimi ikiliklər yaradır. Əslində, həm heyvanlar haqqında nağıllarda, həm də təmsillərdə müsbət obraz, mənfi obraz bölgüsü

¹ Arif M. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, III cild. Bakı: Az.EA nəş., 1970, s. 157

² Əliyev K. Ədəbiyyatşünaslıq və ədəbiyyatşünaslar. Bakı: Elm və təhsil, 2013, s. 249

yoxdur. Hər obraz öz daxili aləminə uyğun, təbiətinə xas şəkildə təqdim edilir. Nağılın və təmsilin ümumi məzmunu müsbət və mənfi kriteriyalar deyil, fərqli dərslər çıxarmağı tələb edir: yaramazlıq, yaltaqlıq, qorxaqlıq, axmaqlıq, sadəillik, gülüş, əxlaq və s. Bütün bunlar şifahi və yazılı düşüncənin kəşişdiyi nöqtələrdə üzə çıxır. Burada, sadəcə olaraq, təmsillərdə təqdim olunanlar obrazlı düşüncənin, simvolların zənginliyi ilə seçilir. Düşüncənin təqdim forması, kompozisiyası nağıllarda daha çox müstəqim, təmsillərdə isə alleqorik şəkildə verilir. Bu da şifahi və yazılı ədəbiyyatın özünəməxsusluqları ilə şərtlənir.

Təmsillərin qaynağı məsələsi antik yunan filosoflarından tutmuş bu günə qədər bir çox elm adamını maraqlandıran əsas məsələ olmuşdur. İlk öncə təmsillərin qaynağını heyvanlar haqqında nağılların təşkil etdiyi üzərində durulmuş, şifahi xalq ədəbiyyatının digər janrları, xüsusən də atalar sözü və məsələlərin də təmsil yaradıcılığına böyük təsir göstərdiyi vurğulanmışdır. Bununla bərabər, biz araşdırmada əfsanə, rəvayət və ən əsası da heyvanlardan bəhs edən miflərin təmsillərin mövzu və süjet xəttinin formalaşmasında mühüm rol oynadığını təsbit etmişik. Təmsil janrı eyni zamanda “Kəlilə və Dimnə”, “Min bir gecə”, “Tutinamə” kimi abidələrdən də bəhrələnmişdir. Təmsilə hansı nöqtədən baxılırsa-baxılsın, onun motivlərinin, süjetlərinin və ən əsası da, mövzusunun şifahi xalq ədəbiyyatından götürülərək yazıya köçürüldüyü aydın şəkildə görünür.

Təmsil janrının şifahi xalq ədəbiyyatından gələn üç əsas cəhətini də hər zaman nəzərə almaq lazımdır. Bunlar tənqid, kinayə və gülüşdən ibarətdir. Ona görə də təmsillərin formalaşmasında, janr xüsusiyyətlərinin təkmilləşməsində bu üç cəhətə uyğun olan folklor nümunələri bilavasitə iştirak edir. Bunu A.Bakıxanovun, Q.Zakirin, S.Ə.Şirvaninin, M.Ə.Sabirin və digərlərinin təmsilləri də göstərir. Bəzən heyvanlar haqqında nağıllardan istifadə elə səviyyədə olur ki, təmsili nağılın nəzmə çəkilmiş variantı kimi başa düşmək olur. Məsələn, Q.Zakirin təmsilləri buna misal ola bilər. Rus təmsillərinin tədqiqatçısı N.L.Stepanov təmsillərin heyvanlar haqqında nağıllardan istifadə yolu ilə yarandığını gətirdiyi misallarla sübut etməyə çalışmışdır. O, folklor janrı olan heyvanlar haqqında nağıllarla yazılı ədəbiyyatın janrı olan təmsillərin fərqi sadə formada belə izah edir: “Təmsillər xalq təxəyyülünün məhsulu kimi heyvanlar haqqında ibtidai miflərdən yaranmışdır. Onların kökləri həm də xalq müdriqliyinin simvolu olan heyvanlar haqqında nağıllarda, atalar sözləri və məsələlərdədir.

Ədəbiyyat isə yazının ortaya çıxması ilə başlayır və təmsillər də yazıya alınmaqla yazılı ədəbiyyatın janrına çevrilmişdir”¹.

Beləliklə, təmsillərin qaynağının heyvanlar haqqında miflər və heyvanlar haqqında nağıllar olduğu şübhə doğurmasa da, onların formalaşmasında əfsanələrin, lətifələrin, atalar sözlərinin və məsəllərin də böyük rol oynadığı məlum olur. Təmsil folklordan qopa bilməyən, ancaq özünəməxsus poetikası olan müstəqil janrdır.

Dissertasiyanın iki yarım fəsildən ibarət olan **ikinci fəsl** “**Heyvanlar haqqında nağılların və təmsillərin janr xüsusiyyətləri**” adlanır. Bu fəsildə sadəliyi, axıcılığı, ən əsası da yığcamlığı ilə seçilən heyvanlar haqqında nağıllarda və təmsillərdə dərin simvolik anlam, həyati əhəmiyyətli ideyalar, əxlaqi-didaktik məsələlər toplanmışdır. “**Nağıl və təmsillərin özünəməxsus əlamətləri**” adlı **ikinci fəslin birinci yarım fəslində** heyvanlar haqqında nağılların alleqoriya ilə münasibəti, alleqorik nağıl məsələsinin nağıl və təmsil nümunələrinin janr xüsusiyyətini öyrənməkdə əsas olduğu qeyd edilmişdir. Belə ki, elmdə uzun zaman heyvanlar haqqında nağılları alleqoriya ilə eyniləşdirmiş, simvolu onun başlıca özəlliyi kimi tədqiq etmişlər. Struktur-formalist məktəbin qurucusu V.Y.Propp heyvan obrazları ilə həmişə insana işarə olunması haqqında yayılmış məlum görüşlərə qarşı çıxaraq yazır ki, təmsildən fərqli olaraq, nağıl üçün alleqoriya tamamilə yaddır². Buna baxmayaraq, bir çox tədqiqatçılar, o cümlədən E.Pomerantseva, V.Anikin, N.Vedernikova, N.Seyidov, A.Nəbiyev, R.Qafarlı və b.³ heyvanlar haqqında nağılları alleqorik məzmunlu hesab etmiş və ya alleqorik nağıllar başlığı altında yeni bir təsnifat aparmışlar. Ancaq bir neçə alleqorik nağılın olması heyvanlar

¹ Русская басня [Текст]. Под общей ред. В. П. Степанова. Москва: Правда, 1986, с. 5

² Пропп В. Я. Проблемы комизма и смеха. Москва: Наука, 1976, с. 51-52.

³ История всемирной литературы, том I, Москва: Наука, 1985; Аникин В. П. Русская народная сказка. Москва: Наука, 1977; Ведерникова Н. М. Русская народная сказка. Москва: Наука, 1975; Seyidov N. Azərbaycan nağıllarının bədii xüsusiyyətlərinə dair bəzi qeydlər. // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, II kitab. Bakı: Azərb.EA nəş., 1966, s. 31-51; Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı (Orta əsr və yeni dövr folklor yaradıcılığı): Ali məktəblər üçün dərslik. II hissə. Bakı: Elm, 2006; Qafarlı R. Mif və nağıl (Epik ənənədə janrlararası əlaqə). Bakı: ADPU, 1999

haqqında nağıllarda alleqoriyanın olmasını deməyə əsas vermir. Heyvanların insanlar kimi bir çox işləri - əyirmək, toxumaq, ev tikmək, quyu qazmaq, kələk gəlmək, tələ qurmaq, şeir demək, mahnı oxumaq və s. görə bilməsi də alleqoriya deyildir. Bu, heyvanlar aləminin mifoloji çağda insan cəmiyyəti kimi təsəvvür edilməsi ilə bağlıdır.

Hər iki janrın təhkiyəsində onların mahiyyətinə nüfuz etmiş bir çox poetik elementlər, məsələn lirizm, ahəngdarlıq, axıcılıq, lakoniklik və s. özünü göstərir. Əslində, heyvanlar haqqında nağıllar kimi, təmsillər də epik təhkiyənin güclüliyü ilə seçilir. Elə buna görə də heyvanlar haqqında nağıllar da, təmsillər də həm janr xüsusiyyətləri baxımından, həm də süjet və kompozisiya cəhətdən bir-birinə çox yaxın özəllik göstərir. Bir çox oxşar cəhətlərinə baxmayaraq, heyvanlar haqqında nağılların və təmsillərin özünəməxsus struktur-kompozisiyası vardır. Təmsil janrının tanınmış tədqiqatçısı M.Qasparova görə bu janrın strukturu 1) ekspozisiya, 2) ideya, 3) əhvalat, 4) gözlənilməz nəticədən ibarətdir¹. Bu struktur eyni ilə heyvanlar haqqında nağıllara da aiddir. Belə ki, heyvanlar haqqında nağıllar nağıl janrının bir növü olduğundan üç hissədən: giriş formulu, əsas hissə adlandırılan hadisələrin məzmunu və nəhayət, sonluq dediyimiz bitişdən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözü, hikmətli kəlama bənzər nəsihətimiz sonluq heyvanlar haqqında nağılların və təmsillərin bir çoxu üçün xarakterikdir. Hətta bəzi heyvanlar haqqında nağıllar və eyni ilə təmsillər atalar sözləri ilə adlandırılıb. Belə bir adlandırılma forması nağılın və ya təmsilin məzmunundan çıxan əxlaqi-nəsihətimiz fikirlərlə bağlıdır. Məsələn, “Taylı tayını tapmasa, pis keçər axır günü”, “Yaxşılığa yaxşılıq”, “Dost dostu tən gərəkdir” kimi nağılları göstərmək mümkündür. M.Kazımoğlunun isə “Dost dostu tən gərəkdir” nağılının atalar sözü ilə adlandırılması haqqında fikirləri maraqlıdır: “ “Dost dostu tən gərəkdir” nağılında nümunəvi dostluğun təsviri mümkün deyil. Ona görə ki, bu dostluq əxlaqi normalara yox, “heyvani sərbəstliyə” əsaslanır. Bu sərbəstlik imkan verir ki, yeməyi ələ keçirmək ehtirası başlıca çıxış nöqtəsi kimi özünü göstərsin, kim güclüdirsə, yeməyi ələ keçirsin, kim hiyləgərdirsə, ölümdən yaxasını qurtarsın, kim gücsüz və axmaqdırsa, dərisi boğazından çıxarılsın. Bu cür “heyvani sərbəstlik”də isə didaktika axtarmaq yerinə düşür”². Buradan da aydın olur ki, atalar sözü və ya hikmətli kəlamla

¹ Гаспаров М. Л. Античная литературная басня. Москва: Наука, 1971, с. 53

² Kazımoğlu M. Gülüşün arxaik kökləri. Bakı: Elm, 2005, s. 43

adlandırılan nağıl və təmsillər hər iki janrın tərbiyəvi təsir gücünü artıran oxşar xüsusiyyətlərdir.

Təmsil janrının başlıca xüsusiyyətlərindən biri alleqoriya, digəri də simvoldur ki, bu iki xüsusiyyət janrın yarandığı tarixdən bu günə qədər davam etməkdədir. Alleqoriya (istiarə) və simvol yoxdursa, təmsil də yoxdur. Alleqoriya poetik fiqur kimi ən sadə mənası ilə fikrin üstüörtülü, qapalı deyilişidir. O, məcazın bir növü olub, hər hansı bir mücərrəd fikri, məfhumu, ideyanı, anlayışı konkret predmet və ya hadisənin köməyi ilə təsvir edir. Alleqoriya, sadəcə, təmsillərə xas xüsusiyyət olmayıb, həm yazılı ədəbiyyatın digər janrlarında, həm də incəsənətdə özünü göstərir.

Qeyd etdiyimiz kimi, təmsillərin digər janr özəlliyi onun simvola əsaslanması, obrazların simvollaşması məsələsidir. Folklorda, yazılı ədəbiyyatda isə simvol sözdür və söz vasitəsi ilə göstərilir. Hər hansı bir obrazın, hadisənin simvollaşması həmin əşyanın təbiəti ilə bağlıdır. O baxımdan heyvanlar haqqında nağıllarda da simvolik obrazlar vardır. Təmsillər isə bu cəhətdən spesifik özəlliyə malikdir. Belə ki, heyvan, bitki obrazlarının simvollaşması heyvan və bitkilərin təbiəti ilə üst-üstə düşür. Simvolika XIX əsrin romantik ədəbiyyatında bir sənət nümunəsinə çevrilmiş, bu əsrdə yazılan təmsillərdə də obrazlaşmaya yol açan təmtəraqlı üslubun yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu xüsusiyyəti K.Əliyev aşağıdakı kimi dəyərləndirir: “Əfsanəvi və əsatiri obrazlara, onların simvolikasına maraq Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Bunun başlıca səbəbi isə romantizmin özündən, onun özünəməxsus “fantastika”sından irəli gəlirdi. Fikri daha zəngin boyalarla, daha çılğın, ehtiraslı formada, daha təmtəraqlı şəkildə vermək arzusu romantiklər üçün istər-istəməz əfsanə və əsatirlərə qayıtmaq qapılarını geniş açdı”¹. Azərbaycan romantizminin bu xüsusiyyəti təmsil yaradıcılığına təsirsiz ötüşmədiyi kimi, yeri gəldikcə, təmsillərdə əfsanə və əsatir obrazlarından da istifadə edilirdi. Təmsillərin simvolik keyfiyyəti dəyişməsə də, XX əsrdən başlayaraq mövzu və forması xeyli dərəcədə dəyişmiş, yenilənmiş oldu.

Təmsillərin əxlaqi-didaktik, aforistik sonluqla bitməsi başlıca özəlliyidir. Məsələn, M.Məxfinin “Kor at” təmsili sonluğun orijinal olması və bir neçə əxlaqi-didaktik nəticənin çıxarılması ilə diqqət çəkir:

“Çoxbilmiş” direktora
Atlar nəgmə qoşdular.

¹ Əliyev K. Azərbaycan romantizminin poetikası. Bakı: Elm, 2002, s. 160

Səs yayıldı sovxoza,
Kişnədilər, coşdular:
- Qaradır için-üzün,
Qara üz xalı neylər...
Tutulsun iki gözün,
At korsa nalı neylər¹.

Bu fəslin **ikinci yarımfəsl** **“Hər iki janrın oxşar və fərqli cəhətləri” adlanır.** Burada folklor və yazılı ədəbiyyat müstəvisində heyvanlar haqqında nağıllarla təmsillərin öncə oxşar cəhətləri araşdırılmışdır. Hər iki janrın fərqli cəhətləri isə daha çoxdur. Onlar aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

1. Heyvanlar haqqında nağıllar şifahi nitqin məhsulu olduğundan onlarda şivə özəlliyi əsasdır. Bu cəhət müəllif əsəri olan təmsillər üçün məqbul deyildir.
2. Heyvanlar haqqında nağıllar nəsrə olduğu halda, təmsillər, əsasən, nəzmlə yazılır.
3. Heyvanlar haqqında nağıllarda hadisələrin açılması tədricən, təmsillərdə isə düyün nöqtəsinin açılması sürətlə, bəzən də gəzlənilməz şəkildə baş verir.
4. Heyvanlar haqqında nağıllarda dil sadə, birbaşa və müstəqimdir. Təmsillərdə isə eyhamlı dil, kinayə, sarkazm, məcaz əsasdır.
5. Heyvanlar haqqında nağıllarda nağıl janrının axıcı təhkiyə üslubu, şirin və sadə danışq dili, uşaqlara xas xüsusiyyətləri daha çox nəzərə çarpır. Təmsillər isə daha çox tezis (ön fikir) və antitezis (fikrin açılması) üzərində qurulur.
6. Heyvanlar haqqında nağıllar folklorun xüsusiyyətlərini – variantlılıq, anonimlik, sadəlik və s. daşdığı halda, təmsillər dili poetik və müəllifli janrdır.
7. Heyvanlar haqqında nağıllarda simvol olsa da, əsasən, alleqoriya olmur. Təmsillərin isə əsas mövzusunı alleqoriya və simvol təşkil edir.
8. Heyvanlar haqqında nağıllarda nağıl janrının tələbinə uyğun olaraq təsvir edilən hadisələr reallıqdan uzaqdır, bütün zamanlara eyni dərəcədə yaxındır. Təmsillər isə insanların gündəlik həyatında baş verən hadisələri işıqlandırdığından təsvir olunan hadisələr də realdır və yazıldığı zamana uyğundur.

¹ Məxfi M. Təmsillər. Bakı: Yazıçı, 1992, s. 168

Beləliklə, janr baxımından heyvanlar haqqında nağıllarla təmsillərin bütün bənzər cəhətlərinə baxmayaraq, onların fərqli xüsusiyyətləri ədəbiyyatın şifahi və yazılı növünə aid olması ilə şərtlənir və bu fərqlər janrların spesifik xüsusiyyətlərini təşkil edir.

“Heyvanlar haqqında nağılların və təmsillərin müştərək motiv, süjet və obrazlar sistemi” adlanan **üçüncü fəslində** heyvanlar haqqında nağıllardan bir çox motiv və obrazların yazılı ədəbiyyata keçməsi, təmsillərdə işlənərək yeni məzmunların yaranmasına səbəb olması haqqında məlumat verilmişdir. Bu fəslin **“Şifahi repertuardan yazılı ədəbiyyata keçən motiv və süjetlər”** adlı birinci yarımfəslində isə heyvanlar haqqında nağılların insanları mənəvi cəhətdən zənginləşdirdiyi, kamilləşdirdiyi, onlarda əxlaqi hissləri daha da gücləndirdiyi qeyd olunmuşdur. Bu müsbət keyfiyyətlərə görədir ki, heyvanlar haqqında nağılların motivləri təmsil yazanlar tərəfindən dönə-dönə işlənmiş, yeni mənə çalarları qazanmışdır. Məsələn, quyuq motivi heyvanlar haqqında olan iki nağılda (“Tülkü, tülkü, tünbəki”, “Tülkü ilə canavar”) vardır. Bu motiv hiyləgərlik, dostu xəyanət kimi məzmunların yaranmasına səbəb olmuşdur. Q.Zakirin “Tülkü və qurd” adlı təmsilindəki quyuq və hiyləgərlik motivləri “Tülkü ilə canavar” adlı nağıldan götürülmüşdür.

Aldatma və ya aldanma motivi həm nağıllarda, həm də təmsillərdə geniş yayılmışdır. Həm də aldatma motivində hər zaman biclik, hiyləgərlik simvolu olan tülkü hansısa heyvanı və ya insanı aldatmır, özü də aldanır. Bu da simvolların həm heyvanlar haqqında nağıllarda, həm də təmsillərdə yerinə və funksiyasına görə dəyişdiyini isbat edir. Tülkünün aldandığı “Tülküynən xoruz” nağılına diqqət yetirək: Ac tülkü xoruzu yaxalayıb kənddən kənara çıxarır ki, rahatca yesin. Xoruz ağıl sayəsində tülkünü aldadır və qurtulur¹. Eyni motivə “Tülküynən toyuq”, “Hiyləgər keçisi” nağıllarında da rast gəlirik.

Q.Zakirin “Xain yoldaşlar haqqında” təmsili də bu baxımdan səciyyəvi nümunədir. Tısbağa, ilan və dəvənin dostluğu, yəni xain dostlar motivi də nağıllardan alınmışdır. Ancaq Q.Zakir mövzunu qismən dəyişmiş, qaravəllilərdə rast gəldiyimiz yaş motivini də təmsilə daxil etmişdir².

¹ Azərbaycan folkloru antologiyası. X kitab, İrəvan Çuxuru folkloru. Tərtib edənləri: İsmayılov H., Ələkbərli Ə. Bakı: Səda, 2004, s. 114

² Zakir Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1984, s. 344

Təmsillərə keçən motivlər və obrazlar, sadəcə, heyvanlar haqqında nağıllardan götürülməmiş, atalar sözü və zərbi-məsəllər də mühüm rol oynamışdır. Məsələn, “ədalət olmayan mülk bərbad olar” məsəli N.Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisində “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti” şəklində yazılı ədəbiyyata gətirilmişdir¹.

Həm təmsillərdə, həm də heyvanlar haqqında nağıllarda bir çox müstərək motivlər vardır ki, bu motivlərə hətta lətifələrdə də rast gəlirik. Məsələn, lətifə kimi çox yayılan dəvənin toya dəvət edilməsi, onun isə oynamaq, oxumaq bilmədiyini, bu dəvətin su, yaxud duz gətirmək üçün olduğunu söyləməsi təmsillərdə də eyni ilə təkrarlanır. Bu məzəli əhvalatın təmsilləşdirilməsinə ilk olaraq X.Şirvaninin yaradıcılığında rast gəlirik. Lakin burada dəvənin yerində eşşək obrazı iştirak edir².

“Qarı düşmən dost olmaz” atalar sözü M.H.Qarabağının “Əfi ilan və cavan oğlan” təmsilində “Düşmənlə dostluq olmaz müxtəsər” şəklində verilmişdir. Bu təmsil insanla heyvanın dostluğundan bəhs edən əfsanədən alınmışdır. Belə ki, “Qoca ilə ilan” əfsanəsini şair “Əfi ilan və cavan oğlan” təmsili adı altında təqdim etmişdir. Bu yarım-fəsildə şifahi xalq ədəbiyyatından təmsillərə keçən motivlər təmsilləri sanki heyvanlar haqqında nağılların, əfsanələrin, lətifələrin nəzmə çəkilməmiş variantı olduğunu deməyə sövq edir. Ancaq məzmun nə qədər eyni olsa da, təmsil janrı üçün xarakterik olan son hissədəki aforistik ifadələr onları nağıllardan, əfsanələrdən və lətifələrdən fərqləndirir.

Təmsillərin qaynaqlarından biri də Molla Nəsrəddin lətifələridir ki, şairlər onlardan bəzilərini nəzmə çəkmişlər. Ancaq təmsillərin motiv və süjetlərinin çoxu yazılı ədəbiyyatdan, Kəlilə və Dimnədən, Sədi Şirazidən, Mövlanə Cəlaləddin Rumidən alınmaqla yeni formada təqdim edilmişdir. Bununla bərabər, çox sayda orijinal təmsillər də vardır. Xüsusən XX-XXI əsrin təmsil yazanları dörd misralıq, bir beytlik təmsil yazmaqla yeni təmsil forması və məzmunu formalaşdırmışlar.

Üçüncü fəslin ikinci yarım-fəsli “Nağıl və təmsillərin obrazlar sistemi” adlanır. Həm heyvanlar haqqında nağıllarda, həm də təmsillərdə obrazlar sistemi bədii üslubun ən yüksək səviyyəsi, estetik gözəlliyin zirvəsidir. Heyvanlar haqqında nağıllarda rəmzi, tipik, qeyri-tipik, mistik

¹ Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası: 20 cildə, IV cild. Nizami Gəncəvi. Bakı: Elm, 1985, s. 52

² Xaqani Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004, s. 426

obrazilardan bəhs edilmiş və göstərilmişdir ki, onlarda az miqdarda alleqorik, çox sayda isə tipik obrazlar işlənmişdir. Təmsillərdə isə daha çox alleqorik obrazlar vardır, çünki təmsil yazan şairlər şüerdən bu günə qədər yaratdıqları obrazlarda konkretlik, nisbilik və şərtlik kimi prinsipləri gözləməklə alleqorik düşüncə formalaşıdır bilmişlər.

R.Qafarlının heyvanlar haqqında nağıllarda insan obrazlarının nəzərdə tutulması haqqındakı fikirləri də maraqlıdır: “Heyvanlar haqqında nağıllarda insan aləmi ilə heyvan aləmi bəzən bir-biri ilə elə çuğlaşır ki, onların ziddiyyətli tərəfləri unudulur. Şübhəsiz, bu cür nağıllar ibtidai icma dövrünün mənzərələrini özündə əks etdirir”¹.

Təmsillərdə heyvan obrazları ilə insan xarakterləri – kobudluq, yekəxanılıq, nəzakətsizlik, ədalətsizlik, axmaqlıq, kütbeyinlik, kələkbazlıq, hiyləgərlik və s. kimi xüsusiyyətlər tənqid olunursa, heyvanlar haqqında nağıllarda əsas məsələ bu keyfiyyətlərin tənqid atəşinə tutulması ilə bərabər, heyvani xislətin göstərilməsi və dinləyənləri əyləndirmək funksiyasıdır. Daha doğrusu, nağıllarda əyləndirmə və düşündürmə, təmsillərdə isə simvollaşdırma, alleqoriya, əsasdır. Məsələn, “Kəsib sanayırlar” nağılında obrazlar bu özəlliyə görə sistemləşmişdir: “Kirpi gördü ki, dovşanların qaçaqaçı düşüb. Qaçmaqda olan dovşanın birindən soruşdu:

– Qonşu, bu nə qaçaqaçdı?

Dovşan:

– Təzə hökmdar əmr edib, üç qulağı olanların qulaqlarını kəsirlər

Kirpi:

– Sizin ki, qulağımız üç deyil, ikidir.

Dovşan:

– Bəla bundadır ki, heyvanların qulaqlarını kəsib, sonra sanayırlar”².

Bu yarımfəsildə konkret olaraq şir, dovşan, tülkü və s. kimi obrazların keçdiyi mərhələlər göstərilmişdir. Məsələn, tülkü haqqında Azərbaycan folklorunda çoxlu nağıl, yazılı ədəbiyyatda isə çox sayda təmsil vardır. O, sadəcə, bic, hiyləgər, acgöz deyil, eyni zamanda yaltaqdır,

¹ Qafarlı R. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası. Bakı: Elm və təhsil, 2013, s. 421

² Azərbaycan xalq söyləmələri. Toplayıb tərtib edəni: Paşayev S. Bakı: Azərneşr, 1992, s.120

ikiüzlüdür, amansızdır. Heyvanlar haqqında nağıl və təmsillərin obrazlar sistemini tülkü üzərində nəzərdən keçirək:

Tülkü özündən hiyləgər obraz qarşısında. Tülkünün kələkbazlıq və hiyləgərlik obrazı olaraq həm nağıllarda, həm də təmsillərdə işlənməsinə baxmayaraq, bəzən aldanan, özündən də hiyləgərinə yenilən obraz kimi çıxış edir. Məsələn, “Tülkü və xoruz” nağılında budaqda oturub hərdənbir banlayan xoruzu yemək üçün tülkü özünü karlığa vurur və yalan danışır, ancaq ayıq xoruz bicliklə onu məğlub edir.

Tülkü başqasının kölgəsi kimi. Məsələn, tülkü quyruğunu dəvənin quyruğuna bağlamaqla özünün böyüklərlə gəzdiyini göstərir.

Tülkü ağıl verən, əxlaqi keyfiyyətləri olan obraz kimi. Məsələn, “Tülkü və qurd” təmsilində insanların onu öldürməsindən baş götürüb qaçan qurda tülkü “tamah diş” olduqca işinin fəna olacağını bildirir.

Tülkü hiyləgər kimi. Bu xüsusiyyət isə həm nağıllarda, həm də təmsillərdə çox işlənmişdir.

Tülkü köməyə möhtac obraz kimi. Məsələn, A.Səhhətin “Tülkü və qurd” təmsilində quyuya düşən tülkünün bütün hiylə və yalvarışlarına baxmayaraq, qurd özünü onun halına acıyan və göz yaşı tökən kimi göstərsə də, heç bir şey etmir.

Tülkü tədbirli və ayıq obraz kimi. Məsələn, M.Məxfinin “Döyüşmək olmaz” adlı təmsilinə diqqət yetirək:

Bir kənddə iki xoruz
Dimdikləşirdi yaman.
Tülkü pusquda durub
Gözləyirdi bir imkan.
Xoruzlar bir-birini
Qanına qəltan etdi...
Taqətdən düşdü onlar,
Gücləri sona yetdi.
Tülkü əldən verməyib
Bu münasib fürsəti,
Döyüşən xoruzlara
Qısa etdi söhbəti:
– “Döyüşmək olmaz!”- dedi.
Qamarladı onları,
Ordaca boğdu, yedi¹.

¹ Məxfi M. Təmsillər. Bakı: Yazıçı, 1992, s. 88

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində qarşıya qoyulan problemin həllindən çıxarılan elmi qənaətlər maddələr halında sıralanmış, şifahi xalq ədəbiyyatı janrları içərisində daha çox heyvanlar haqqında nağılların təmsil janrının formalaşmasında əsas rol oynadığı vurğulanmış, hər iki janrın özünəməxsusluqları və bu özünəməxsusluqlardan doğan oxşar və fərqli cəhətlər, alleqoriya, simvol kimi başlıca keyfiyyətlər və zəngin obrazlar sistemi araşdırılmışdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə əksini tapmışdır:

1. Heyvanlar haqqında nağıllar və təmsil janrının məzmun xüsusiyyətləri // “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, IV (45). Bakı: Nurlan nəş., 2012, səh. 97-105.

2. F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabında heyvanlar haqqında nağıllar və təmsillər // “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, II (47). Bakı: Nurlan nəş., 2013, səh. 113-123.

3. Alleqoriyadan simvola: təmsil janrı // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Elmi-ədəbi toplusu, IV. Bakı: Elm və təhsil nəş., 2014, səh. 99-105.

4. Folklor və yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsində heyvanlar haqqında nağıllar və təmsillər // Xarici Dillər İnstitutunun “Elmi xəbərlər” jurnalı, 2015, № 4. səh. 255-258.

5. Nağıl və təmsillərdə oxşar və fərqli janr xüsusiyyətləri // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi nəzəri jurnal, I (93). BDU, 2015, səh. 187-190

6. Heyvanlar haqqında nağılların toplanması və tədqiqinə dair // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi nəzəri jurnal, II (94). BDU, 2015, səh. 203-206.

7. Nağıl və təmsillərin obrazlar sistemi // Sivilizasiya: Elmi-nəzəri jurnal, №5. Bakı: Avrasiya Universitetinin nəş., 2015, səh.84-88

8. Şifahi ədəbiyyat təmsillərin qaynağı kimi // Filologiya məsələləri, № 4. Bakı: Nurlan nəş., 2015, səh. 453-457.

9. Təmsil janrının yaranması, yayılması və inkişafı məsələləri // Sivilizasiya: Elmi-nəzəri jurnal, №7. Bakı: Avrasiya Universitetinin nəş., 2015, səh. 41-44.

10. Təmsil və nağıllarda qurd obrazı / “Ulu öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər” beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: 3-5 may 2016-cı il. I hissə. Bakı: Mürtəcim nəş., 2016, səh. 270-272.

11. Heyvanlar haqqında nağıl və təmsillərin janr xüsusiyyətləri // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil nəş., 2015, № 6, səh. 283-287.
12. Yazılı ədəbiyyatda folklorizm: heyvanlar haqqında nağıl və təmsillər əsasında / “Kitabi-Dədə Qorqud” və dünya eposçuluq ənənəsi. Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Sumqayıt Dövlət Universiteti, 16-17 dekabr 2015, səh. 232-234.
13. Kitabi-Dədə Qorqud dastanı və nağıllar / “Kitabi-Dədə Qorqud” un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları. BDU. Bakı: 29 dekabr 2015, səh.373-377
14. Naxçıvan nağıllarının regional xüsusiyyətləri (Heyvanlar haqqında nağıllar əsasında) / Tarixi İpək yolu və Naxçıvan iqtisadi-mədəni əlaqələrinin inkişafı məsələləri. Beynəlxalq İpək yolu konfransı. 16-17 noyabr 2015, Naxçıvan, səh. 161-162.
15. Heyvanlar haqqında nağıl və təmsillər folklor araşdırmalarında // “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, I (54). Bakı: Nurlan nəş., 2015, səh. 107-116.
16. Схожие и отличительные жанровые ообенности сказок и басен // Хабаршы вестник bulletin. Казахский национальный педагогический университет имени Абая. Серия «Филологические науки», № 1 (55). Алматы, 2016, с. 84-89.
17. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında təmsillər / Nizami və dünya mədəniyyəti. Respublika konfransının materialları. Bakı: Elm və təhsil nəş. 2016, s. 165-168.
18. Təmsil və nağıllarda müştərək motivlər/ I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş “Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. II hissə. Bakı, 14-15 noyabr, 2016, s.432-437.

Sevinj Karim gizi Aliyeva
The tales and fables about the animals
(On the base of the Azerbaijani oral and written literary examples)
SUMMARY

The dissertation work consists of the introduction, three parts, the conclusion and the list of the used literature.

In the introduction the actuality of the investigation is based on, the object, aim and duties of the investigation are determined, the scientific innovations, methods and sources, the practical and theoretical importance of the investigation are spoken about, the information about the structure of the investigation is given.

The first part of the dissertation work is called “The problem of the investigation and the origin of the tales and fables about the animals” and it consists of four chapters. In the first chapter called “According to the collecting and investigation of tales about the animals” the problem of investigation and the origin of the tales which less collected and investigated in Azerbaijani folklore are researched. The second chapter of the first part is called “The problems of the creation, spreading and development of the fable genre”. In this chapter it is emphasized that the fable as a genre is created from the social-political necessity both in eastern and western literature. In the third and fourth chapters the tales and fables about the animals are learned in the relationship of the folklore and the written literature and it is investigated that the oral literature is the source of the fables.

The second part of the dissertation is called “The genre features of the tales and fables about the animals” and it consists of two chapters. In this part the genre features and the structure-composition of the tales and fables about the animals are investigated on the base of examples.

The third part of the dissertation is called “The mutual motive, plots and images system the tales and fables about the animals” and in its first chapter called “The motive and plots passing to the written literature from the oral literature” it is noted that the tales about the animals enrich the people spiritually and strength the moral feelings. According to these positive qualities the motives of the tales about the animals are repeatedly used by the fable writers and gained new meaning peculiarities. In the second chapter the image system of the tales and fables about the animals are studied.

In the conclusion the results of the investigated work are summarized, in the formation of fable genre the leading role of the tales about the animals is emphasized, the similar and different features, the system of the rich images of both genres are investigated.

Севиндж Керим кызы Алиева
Сказки и басни о зверях (На основе образцов азербайджанской устной и
письменной литературы)

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из Введения, трех глав, Заключения и из списка использованной литературы.

Во введении диссертации обобщены актуальность темы, объект и предмет исследовательской работы, определены методологические основы, цель и обязанности, научная новизна, научное и практическое значение исследования, говорится об апробации и структуре диссертационной работы. Состоявшая из четырех параграфов первая глава диссертации называется «Вопрос исследования и происхождения сказок и басен о животных». В первом параграфе, первой главы, под названием «О собирании и исследовании сказок о животных» разведывался вопрос об исследовании и происхождении мало собираемых и исследуемых сказок о животных. Второй параграф первой главы называется «Вопросы образования, распространения и развития басенного жанра». В этом параграфе особо подчеркивается зарождение басни как жанр из общественно-политической необходимости как в восточной так и в западной литературе. А в третьей и четвертой параграфах сказки и басни о животных изучены во взаимосвязи фольклора и письменной литературы, исследовалось явление устного народного творчества источником басни. Вторая глава диссертации состоявшаяся из двух параграфов, называется «Жанровые особенности сказок и басен о животных». В этой главе жанровые особенности и структурная композиция сказок и басен о животных исследовались на основе образцов.

В первом параграфе названной «Мотивы и сюжеты переходящие из устного репертуара в письменную литературу», третьей главы диссертации под названием «Совместные мотивы, сюжеты и система образов сказок и басен о животных» отмечилось моральное обогащение людей сказками о животных, об усилении нравственных чувств у них. Из-за этих же положительных качеств мотивы сказок о животных были неоднократно обработаны баснописцами и приобрели новые смысловые оттенки. Во втором параграфе была исследована система образов сказок и басен о животных.

В Заключении обобщены научные убеждения исходящие из решения проблемы стоящей перед исследователем, отмечена, что самую большую роль из всех жанров устного народного творчества в формировании басенного жанра, больше всех играют сказки о животных, были исследованы схожие и различные стороны, богатая система образов обоих жанров.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФОЛЬКЛОРА**

На правах рукописи

СЕВИНДЖ КЕРИМ КЫЗЫ АЛИЕВА

**СКАЗКИ И БАСНИ О ЗВЕРЯХ (НА ОСНОВЕ ОБРАЗЦОВ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ УСТНОЙ И ПИСЬМЕННОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ)**

5719.01- Фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии**

БАКУ – 2017